

16. Молчанова Н. В. Влияние эмоций на коммуникативное взаимодействие : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.05 / Молчанова Наталья Владимировна. – Кострома, 2005. – 163 с.
17. Регуш Л. А. Самоотношение подростков и переживание проблем школьной жизни / Л. А. Регуш // Известия Рос. гос. пед. ун-та им. А. И. Герцена. – СПб., 2009. – № 100. – С. 57–65.
18. Роджерс К. Свобода учиться / К. Роджерс, Д. Фрейберг – М. : Смысл, 2002. – 527 с.
19. Хитрова И. В. Педагогическое взаимодействие как средство развития культуры межличностных отношений в образовательном процессе вуза : автореф. дис. на соискание науч. степени канд. пед. наук : 13.00.01 / Хитрова Ирина Викторовна. – Рязань, 2006. – 22 с.
20. Хухлаева О. Психологическое здоровье учащихся как цель работы школьной психологической службы // Школьный психолог. – 2007. – № 14. – С. 2–45.
21. Шмырёва О. В. Психологическая модель преодоления неблагоприятных эмоциональных состояний у подростков : дис....канд. психол. наук : 19.00.13 / Шмырёва Ольга Ивановна. – Воронеж, 2005. – 146 с.
22. Ягнюк К.В. Анатомия терапевтического воздействия: типология терапевтических вмешательств // Журнал практического психолога. –2001. – № 5-6. – С. 155.
23. Marcelli D. Depression de l'adolescent / Daniel Marcelli // Perspectives Psy. – 1998. Vol. 37. – № 4. – P. 241–248.

Відомості про автора:

Кідалова Марина Миколаївна – кандидат психологічних наук, доцент кафедри психології Бердянського державного педагогічного університету.

Статтю подано до друку 10.04.2015.

УДК 159.9.001.8

© Л. В. Клочек, 2015 р.

Л. В. Клочек (м. Київ)

РОЗВИТОК РОЗУМІННЯ СПРАВЕДЛИВОСТІ В ПРОЦЕСІ МОРАЛЬНОГО СТАНОВЛЕННЯ ОСОБИСТОСТІ

У статті розкриваються особливості розвитку розуміння справедливості в процесі морального становлення особистості. Вказується, що на ранніх етапах онтогенезу дитина зіштовхується з явищами, які поступово в процесі її когнітивного і соціального розвитку формують розуміння справедливості як моральної цінності, яка стає складовою моральної свідомості особистості. Передумовою для набуття знань про правильний розподіл нагород і покарань за вчинки є виникнення у індивіда почуття справедливості. У ранньому дитинстві початкові уявлення про справедливість формуються в процесі безпосередньої взаємодії дитини і дорослого при покаранні за провини дитини або нагороди за правильні дії. Підкреслюється, що в дошкільному віці придбання знань про справедливість відбувається в результаті осмислення установок дорослих і реальної взаємодії з ними.

Ключові слова: особистість, становлення особистості, моральна самосвідомість, справедливість.

В статье раскрываются особенности развития понимания справедливости в процессе морального становления личности. Указывается, что на ранних этапах онтогенеза ребенок сталкивается с явлениями, которые постепенно в процессе ее когнитивного и социального развития формируют понимание справедливости как моральной ценности, которая

становиться составляющей морального сознания личности. Предпосылкой для приобретения знаний о правильном распределении наград и наказаний за поступки есть возникновение у индивида чувства справедливости. В раннем детстве начальные представления о справедливости формируются в процессе непосредственного взаимодействия ребенка и взрослого при наказании за проступки ребенка или награды за правильные действия. Подчеркивается, что в дошкольном возрасте приобретение знаний о справедливости происходит в результате осмысления установок взрослых и реального взаимодействия с ними. Первый опыт применения таких знаний происходит в процессе сюжетно-ролевой игры. На возникновение понимания справедливости у младших школьников влияют взаимоотношения с учителем, содержание учебного материала и жизненный пример взрослых. Указывается, что осмысление справедливости подростками основывается на появлении способности анализировать ситуации и делать самостоятельные выводы. В старшем школьном возрасте происходит целенаправленное усвоение этических знаний. Суждения юношей о справедливости отображают отношение к жизни и определяют вектор их морального развития.

Ключевые слова: личность, становление личности, моральное самосознание, справедливость.

The peculiarities of the development of understanding justice in the process of moral forming of a personality are reflected in the article. It is stated, that at the early stages of ontogenesis a child faces the phenomena, which gradually in the course of their cognitive and social development shape the understanding of justice as a moral value, which becomes an integral constituent of moral consciousness of a personality. The background for acquisition of knowledge about correct distribution of reward and punishment for deeds is the appearance of sense of justice. In early childhood, the initial idea of justice forms in the process of a child and adult's immediate interaction, when the latter punishes a child or gives a reward for correct actions. It is underlined, that in preschool age the acquisition of knowledge about justice takes place due to the comprehension of adults' instructions and real interaction with them. The first experience of appliance this knowledge is revealed in the process of a subject-role game. The relations with a teacher, the contents of academic material and life examples of adults influence the uprising of understanding justice by the pupils of primary school. It is stated that the comprehension of justice by teenagers is based on the emergence of the ability to analyze situations and make self-sustained conclusions. In senior school age the purposeful acquisition of ethical knowledge takes place. The statements of boys about justice reflect their attitude to life and determine the vector of their moral development.

Keywords: *personality, the personality, moral consciousness, justice.*

Постановка проблеми. Проблема морального розвитку особистості завжди була актуальною у віковій та педагогічній психології. Одним із основних завдань сучасної школи є формування у школяра активної життєвої позиції, стійких моральних принципів, що у майбутньому виявлятиметься в позитивному ставленні особистості до світу й у відкритті нею можливостей морального самовдосконалення. В сучасній психологічній науці здійснюються дослідження різних аспектів морального розвитку людини в усі періоди онтогенезу. Є роботи, присвячені вивченню ряду моральних явищ: совісті, відповідальності, сумління. Висвітлення проблем справедливості у контексті розгляду особливостей розвитку ціннісної сфери зростаючої особистості є новим і малодослідженим науковим полем. Хоча й з'являються окремі роботи, де представлені результати вивчення цього явища серед учнів молодшої школи, підліткових класів, студентської молоді, на наш погляд, необхідно здійснити дослідження, у якому б розкривалися вікові тенденції становлення у моральній свідомості особистості поняття справедливості.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У психологічній науці зазвичай справедливість трактується як поняття моральної свідомості та як регулятор соціальної взаємодії. І.С.Кон

справедливість визначав як моральну категорію, яка виражає загальне співвідношення благ та їх конкретний розподіл між людьми. З його точки зору уявлення про справедливість у культурі дають можливість регулювати поведінку людей, запобігати конфліктам у соціумі. Як моральну рису особистості розглядали справедливість І.Д.Бех, М.Й.Боришевський. І.Д. Бех у своїх роботах наголошував на необхідності вивчати справедливість у співвідношенні з амбівалентним поняттям несправедливості, бо останнє є небезпечним для розвитку моральності особистості у важливий період її становлення – у підлітковому віці. Проводилися дослідження місця та змістового наповнення психологічного конструкту справедливості у структурі моральної свідомості особистості у молодшому шкільному віці (Л.Фальковська), та в період пізньої юності (Л.Музичко).

Мета статті полягає в тому, щоб вивчити динаміку розуміння справедливості в онтогенезі, формування знань про неї в процесі морального розвитку особистості.

Виклад основного матеріалу. На стосунки людини з навколишнім світом впливають різні фактори. Соціальна взаємодія характеризується встановленням зворотного зв'язку між її учасниками. Справедливе ставлення особистість пов'язує з виявом іншого любові до себе, небайдужості, зацікавленості, поваги тощо. Таке усвідомлення в індивідуальному досвіді з'являється не відразу. На ранніх етапах онтогенезу дитина стикається з явищами, які поступово в процесі її когнітивного й соціального розвитку формують розуміння справедливості як цінності, яка стає складовою моральної свідомості особистості. До того часу, поки дитина не починає мислити категоріями справедливості чи несправедливості, регулятором її взаємин зі світом людей, який уособлюють найближчі дорослі, є винагорода, схвалення, покарання, підкріплення.

У віці немовляти покарання і схвалення дорослого сприймаються не через його слова і вчинки, а посередництвом емоцій, які супроводжують виявлене чи висловлене відношення до неправильних дій дитини. Оскільки вона ще не може зрозуміти їх зміст, дорослі свою реакцію доносять завдяки інтонаціям, які передають певне емоційне ставлення. Це сприяє виникненню у дитини почуття справедливості. У психологічній літературі існує думка, що воно з'являється приблизно на восьмому місяці життя, коли дитина ще не в змозі осмислювати ситуацію взаємодії з дорослим, але вже здатна до формування стійкого емоційного ставлення до власних дій та їх оцінки. Виникнення в індивіда на ранніх етапах онтогенезу почуття справедливості, на наш погляд, створює передумови для набування знань про правильний розподіл винагород і покарань за вчинки – про справедливість.

У ранньому дитинстві з'являється здатність індивіда зрозуміти зміст заборон батьків, їхніх вимог тощо. Відповідно отримання винагород і покарань для дитини стає осмисленим процесом. Накопичений у цьому сенсі досвід узагальнюється у поняття «можна» і «не можна». Дитина засвоює просту істину: вона буде покарана, якщо не виконуватиме вимог батьків, і отримає схвалення (у формі слів-оцінок) чи винагороду (яка втілюється у матеріальних речах – іграшці, цукерці тощо) за слідування вказівкам дорослих. Г.С.Абрамова зазначала, що без покарання виростити дитину неможливо. Але варто зважати на те, щоб воно не викликало сумнівів у батьківській любові [1]. Якщо це вдається, тоді наступні вимоги дорослого стають для дитини виправданими, а його реакції щодо виконання поставлених задач мисляться як природні й обов'язкові.

Б.Г.Ананьєв наголошував на тому, що дорослий у взаєминах з дитиною раннього віку виступає як комунікатор і керівник. Він не тільки демонструє дії з предметами, що розширює пізнавальні межі дитини, а й здійснює постійний оціночний вплив на неї, детемінуючи розвиток емоційно-вольової й особистісної сфер [2]. Позитивне оцінювання спонукає дитину до подальших кроків. Постійне схвалення дорослим її вчинків сприяє формуванню перших узагальнень, які стосуються істотних ознак позитивних поведінкових проявів. У зв'язку з надзвичайно малим життєвим досвідом і обмеженими когнітивними можливостями дитини раннього віку, суб'єктивізм оцінки дорослого сприймається нею як об'єктивний критерій, який засвоюється і стає орієнтиром у подальших діях.

Окрім словесного схвалення, дорослий володіє арсеналом інших засобів впливу на дитину: подарунком, нагорода, заохочення. Його відповідальність полягає в адекватному застосуванні одного з них у певній ситуації. Варто віднайти баланс між власними мотивами й цінностями та загальноприйнятими у суспільстві. Якщо це вдається, то дорослий чинить по відношенню до дитини справедливо. Повторення і закріплення у практиці взаємодії таких вчинків формує у свідомості дитини норму, за якою вона або засуджується дорослим, або отримує схвалення. Так стихійно в індивідуальному досвіді індивіда зароджується знання норм справедливості.

Як зазначав Д.Б.Ельконін, у ранньому дитинстві ще немає ні усвідомлення ролі дорослого та його впливу, ні розуміння дитиною самої себе. Поки що немає й засвоєних правил поведінки, а є ситуація спілкування і спільна діяльність дитини й дорослого, де той виступає ключовою фігурою, а дитина діє за вимогами ситуації [9]. У цей віковий період дитина ще не оперує категорією справедливості. Вона лише здатна диференціювати ставлення дорослих до себе та співвідносити його з власними діями.

Якщо у ранньому дитинстві сприймання дитиною ситуації взаємин і власних дій детермінується реакцією дорослого, то у дошкільному віці через ігрову діяльність і спілкування з дорослим особистість навчається сама розмежовувати поняття «добре» і «погано», «правда» і «неправда». Дитина оволодіває етичними категоріями добра та зла, які є базовими для усвідомлення ряду моральних понять, у тому числі справедливості та несправедливості.

Засвоєння дошкільником суспільного досвіду відбувається через взаємовідносини зі світом людей. Однією з форм взаємин з дорослим є особистісне спілкування. Обговорюючи з ним свою поведінку та вчинки інших, дитина засвоює елементарні моральні норми й усвідомлює критерії справедливого ставлення людей один до одного. Паралельно із вербальною взаємодією мають місце орієнтування дошкільника на дії дорослого. Він стає для дитини зразком моральної поведінки [9].

Формування у дошкільника перших етичних інстанцій відбувається на тлі розвитку психічних функцій. Ж.Піаже, вивчаючи особливості когнітивного розвитку в цей віковий період, зазначав, що у дитини зникає беззаперечна віра у справедливість світу і з'являються очікування несправедливості [7]. Це зумовлюється наступними змінами в розвитку мислення дошкільника. По-перше, виникає здатність узагальнювати. Дитина може спілкуватися з іншими не лише з приводу безпосередньої дії з об'єктами (наприклад, тато справедливо покарав сина за поганий вчинок), а й стосовно понять предметів, явищ, подій (справедливе чи несправедливе ставлення, позитивний чи негативний вчинок тощо). По-друге, дитина акцентує увагу не стільки на ситуації, скільки на її смислі (що стоїть за справедливою дією дорослого). По-третє, змінюються відношення між думкою та дією. Якщо у ранньому дитинстві працювала схема «ситуація-думка», то у дошкільному віці, навпаки, дитина йде від замислу до втілення (засвоєна модель справедливого ставлення до іншого реалізується дитиною у схожій ситуації спілкування з ровесником).

Засвоєні в процесі набування дошкільником індивідуального досвіду знання про справедливість застосовуються у сюжетно-рольовій грі. Дитина відтворює ставлення дорослого до навколишнього світу, справедливих чи несправедливих дій по відношенню до інших людей. У грі дошкільник переживає емоції суб'єкта, який вдається до таких виявів, або моделює ситуацію, де виступає об'єктом несправедливості та набуває досвіду протистояння цьому негативному явищу. Окрім того, до зовнішніх атрибутів гри старшого дошкільника відноситься слідування встановленим правилам. Якщо помічається їх недотримання, то вилучення з гри або інші санкції сприймаються і мисляться порушником як справедливі.

Отже, у дошкільному віці розуміння справедливості відбувається в результаті осмислення настанов дорослих і реальної взаємодії з ними. Перебуваючи у ролі об'єкта, на який здійснюється виховний вплив дорослих, дитина таким чином навчається контролювати свою поведінку і вдаватися до проявів, які не суперечать висунутим вимогам. Перший досвід застосування знань про справедливість відбувається у процесі сюжетно-рольової гри, коли у дошкільника з'являється

можливість побути в ролі суб'єкта моральних настанов і контролера їх виконання. Він «апробує» засвоєні критерії оцінювання дій іншого, перевіряє свої здатності їх застосовувати та відгукуватися на реакції партнера у грі. Пережиті у зв'язку з цим емоції впливають на якість подальшого ставлення до інших людей, а моральні стандарти, якими керується дошкільник, закладаються у фундамент моральної свідомості.

Початок молодшого шкільного віку знаменується перебудовою стосунків з найближчим оточенням і зміною предмету взаємодії. Відтепер дитина постійно перебуває в ролі об'єкта оцінювання її навчальних досягнень і поведінкових проявів. Кожна оцінка інтерпретується молодшим школярем по-своєму. Тому дорослий має виходити з таких критеріїв, які є зрозумілими для дитини. Тоді вона не буде задаватися питаннями, пов'язаними з визначенням характеру ставлення учителів і батьків до себе. А почуття справедливості в комплексі з набутими у попередні роки життя знаннями про справедливість дозволять визначитися із конструктивною критикою дорослих (відфільтрованою від несправедливих зауважень), яка виступає своєрідним вектором вибудови ставлення дитини до навчання і поведінки.

На думку Г.С.Абрамової, у період молодшого шкільного віку в психічній реальності дитини з'являються умови для того, щоб спробувати власні можливості у зміні в стосунках з іншими людьми. З'являється важливе «утворення – одиниця виміру стосунків... – міра правильності» [1, с. 503]. Вчена зазначала, що її поява пов'язана з усвідомленням дитиною того, що взаємини між людьми будуються на основі норм. «Міра правильності, вимога дотримуватися її – основа розвитку моральної свідомості дитини, спрямованого на збереження і розвиток меж психологічного простору...» [1, с. 503]. Якщо дорослі їх порушують і дозволяють іншим втручатися в поле Я дитини (наприклад, привселюдно соромити за проступок), вона відчуває образу і вважає такі дії неправильними, несправедливими.

Тепер розглянемо, як зміни у когнітивному розвитку молодших школярів впливають на розвиток їх розуміння справедливості. Ж.Піаже доводив, що у цей вік відбувається перехід мислення від доопераційного рівня до мислення на рівні конкретних операцій. Дослідник зазначав, що розумовий розвиток дитини також залежить від типу конструювання знань. Їх носієм є дорослий (учитель) зі сформованим інтелектом і теоретичним мисленням. Тому поступово під час навчання в школі у молодшого школяра формується науковий тип мислення, наявність якого забезпечує засвоєння загальнокультурних норм, стандартів, закономірностей взаємодії з іншими людьми [7].

О.В.Скрипченко зазначав, що у цей період з'являється здатність до встановлення причинно-наслідкових зв'язків між об'єктами пізнання [5, с.144]. Споглядаючи на ситуації людських взаємин, молодший школяр визначає, що лежить в їх основі, які причини ставлень, на чому вони ґрунтуються, чи є справедливими. Якщо у дошкільному віці відповіді на схожі запитання дитина віднаходила в арсеналі власного індивідуального досвіду, то молодший школяр орієнтується на загальнокультурні еталони людських стосунків, які він засвоює у процесі навчання у школі та в позаурочний час. При проведенні уроків, позашкільних заходів на морально-етичні теми учні молодших класів засвоюють категорії справедливості, щедрості, сумління, відповідальності тощо. Значну роль відіграє особисте ставлення учителя до висловлюваного.

Важливе значення у розвитку розуміння молодшим школярем справедливості має інститут сім'ї. Якщо батьки приймають виховну концепцію школи, вони виступають одностайними вчителя і тим самим своїми настановами й діями підсилюють процес формування моральності дитини. У свідомості молодшого школяра цінність справедливості набуває конкретного змісту, коли батьки аргументовано карають за проступки або заслужено здійснюють винагороди, піклуються й виявляють любов до дитини, не кривдять її, пропорційно розподіляють обов'язки в родині тощо. Через ставлення дорослих до дитини у неї формується життєве розуміння принципів справедливої поведінки по відношенню до іншого, яке переноситься на взаємини з однолітками.

У спілкуванні з ровесниками формуються моральні почуття дружби, товариськості, гуманності, які виникають у соціальній взаємодії та є результатом обов'язкового дотримання норм

справедливості. З огляду на те, що молодші школярі краще усвідомлюють вчинки та мотиви інших, ніж свої власні, у міжособистісній взаємодії вони більшою мірою схильні інтерпретувати зміст взаємин своїх товаришів. У процесі навчання та виховання у школі дитина засвоює моральні поняття, а життєва практика реальних стосунків дитини доповнює їх зміст.

У молодшому шкільному віці процес засвоєння моральних цінностей обумовлюється переважно зовнішніми факторами: настановами вчителів, опануванням навчального матеріалу на моральні теми, життєвими прикладами дорослих і т. ін. Підлітковий вік характеризується готовністю зростаючої особистості пізнати суть моральних явищ, переосмислити їх зміст і зробити вибір на користь окремих із них. І.С.Булах відмічала, що у цей віковий період на тлі лібералізації ціннісних уявлень починають формуватися моральні цінності під впливом різних соціальних факторів [4]. Надзвичайної значущості набуває спілкування з іншими людьми. Саме у цій діяльності підлітки усвідомлюють норми побудови людських взаємин, які ґрунтуються на моральних принципах.

Егоцентризм підлітків зумовлює надмірну чутливість щодо визначення ставлення навколишніх до себе. Їм здається, що всі дорослі налаштовані проти них. Вимоги вчителів і батьків зазвичай сприймаються критично. На зауваження стосовно поведінки чи навчальної успішності підлітки бурхливо реагують, розцінюючи їх як упереджені та несправедливі. Найбільше обурення викликає невідповідність моральних настанов дорослих їх реальним діям. Зазвичай у спілкуванні з батьками і вчителями підлітки відмічають їх несправедливе ставлення до себе. Особливо важливо, щоб вони, стикаючись із несправедливістю, співвідносили власний негативний досвід зі стандартами справедливої поведінки і робили ціннісний вибір на користь останньої. І.Д. Бех наголошував на проблемі необхідності подолання несправедливості як на одній із самих головних, бо несправедливість має руйнівну дію на особистість у важливий період її становлення [3].

У системі взаємин підлітків з учителями актуалізується проблема переважно несправедливого ставлення до учнів. С.М.Костроміна, Л.Г. Нагаєва проводили емпіричне дослідження представленості ідеального вчителя у свідомості підлітків. При ранжуванні запропонованих якостей виявилось, що справедливість займає передостаннє місце. За логікою учнів, наявність цієї властивості у структурі особистості ідеального вчителя не заперечується, але увага першочергово на ній не концентрується. А.О.Реан за результатами проведеного ним експерименту отримав портрет реального середньостатистичного вчителя, який «зобразили» учні. Серед запропонованих позитивних і негативних якостей несправедливість посіла третє місце, в тому числі серед негативних перше. Окрім того, учні констатували, що в описаного ними вчителя відсутні такі якості, як чесність і справедливість [8, с. 162-165].

У стосунках з ровесниками підлітки прагнуть до встановлення справедливості, яка у даний віковий період набуває нового змісту. В групі однолітків підліток виробляє необхідні навички соціальної взаємодії, уміння підкорятися груповій дисципліні й одночасно відстоювати свої права, співвідносити власні інтереси із суспільними [8]. Серед ровесників підліток засвоює моральні норми, які стають основою соціальної взаємодії. Якщо у взаєминах зі старшими з огляду на різні обставини він змушений підпорядковуватися дорослим, то головною ознакою спілкування з однолітками є досягнення рівності, визнання і поваги. На переконання підлітка, критика дорослими його дій, їх домінуюча позиція виявляють несправедливе ставлення до зростаючої особистості, тоді як в емоційно комфортних взаєминах з ровесниками вбачається справедливість життя. Така амбівалентність оцінних ставлень до оточення стає основою розуміння справедливості у підлітковому віці.

Поява формального мислення у цей віковий період дозволяє особистості розмірковувати, не пов'язуючи предмет судження із реальною ситуацією. Осмислення справедливості починає відбуватися у відірваності від конкретики. Незважаючи на те, що інциденти, які виникають у спілкуванні підлітків з дорослими, викликають реакції у вигляді почуття несправедливості, розуміння того, що відбувається, виходить за рамки реалій. Підліток стає спроможним аналізувати ситуації,

акцентуватися на суттєвому в пережитому і вносити до власної системи понять абстрактний образ справедливого чи несправедливого. Юність закріплює таку здатність.

У старшому шкільному віці відбувається цілеспрямоване, абсолютно усвідомлене засвоєння етичних знань. Формуються стійкі моральні переконання, починає вирішуватися проблема вибору життєвих цінностей. В.С.Мухіна зазначала, що «молода людина свідомо відпрацьовує своє місце серед категорій добра та зла... В юності молода людина розширює діапазон добра та зла до певних меж і випробовує свій розум і свою душу в діапазоні від прекрасного, підвищеного, доброго до жахливого, низького, злого» [6, с. 420].

Особливості когнітивного розвитку у період ранньої юності обумовлюють появу філософських запитань, наприклад, чи варто дотримуватися норм моралі у суспільстві, де вони нехтуються. Явища дійсності знаходять у свідомості молодої людини теоретичні пояснення, логічні обґрунтування. Завдяки тому, що мислення стає дедуктивно-гіпотетичним, юнак схильний наперед прогнозувати факти своїх взаємин з оточенням, які потім знаходять підтвердження чи спростовуються у практиці соціальної взаємодії. Якщо у попередні вікові періоди розуміння справедливості відбувалося з опорою на практичний досвід особистості, то на етапі юності моральні переконання виникають на основі співставлення абстрактних етичних понять добра, зла, справедливості, сумління, гідності з реаліями життя.

Рання юність є періодом становлення особистості, морального вибору. В цей вік особливо помітно вивляється амбівалентність життєвих позицій: старшокласник може прагнути або до високої моральності й втілення морально-етичних настанов, або виявляти своє ставлення до буття через аморальні прояви. Виходячи із власних переконань, критично переосмислюючи раніше прийняті принципи, юнак визначається у своєму виборі. На нього можуть впливати авторитетні дорослі – батьки і вчителі, але прийняте рішення більшою мірою є результатом проведеної складної внутрішньої роботи. Моральна свідомість переходить на якісно новий рівень. Відбуваються також зміни у самосвідомості: юнак відкриває свій внутрішній світ, має цілісне уявлення про себе, усвідомлює значущість системи власних цінностей. Важливою ознакою є вияв самоповаги, наявність якої вимагає справедливого ставлення до своєї особистості. Виправдання цього очікування зумовлює адекватне відношення до інших, яке ґрунтується на ціннісному ставленні до світу людей.

Вивчення динаміки розуміння справедливості в процесі морального розвитку особистості дозволяє зробити наступні **висновки**. Передумовою формування знань про справедливість є поява у несвідомому віці почуття справедливості, яке виникає внаслідок застосування дорослими по відношенню до дитини покарання чи винагороди. У ранньому дитинстві розуміння справедливості виникає через безпосередні взаємини дитини і дорослого. Його ставлення до виконання дитиною вимог стає для неї мірилом правильності власних дій. У дошкільному віці дитина оволодіває етичними категоріями добра та зла, які є базовими для формування моральних понять. Набування знань про справедливість та її критерії відбувається у результаті осмислення дошкільником моральних настанов дорослих. Молодший школяр орієнтується на засвоєні у процесі навчання і виховання загальноприйняті у суспільстві еталони людських взаємин. Набуті знання про справедливість дитина доповнює реальними стосунками з дорослими і однолітками. У підлітковому віці з'являється здатність зростаючої особистості пізнати суть моральних явищ через критичне переосмислення їх змісту, засвоєного у попередні періоди життя. Виявляється надзвичайна чутливість до несправедливості. На етапі ранньої юності формуються моральні переконання через співставлення моральних понять з реаліями життя. Перед старшокласником відкриваються можливості самостійно формулювати узагальнення щодо справедливості та прогнозувати з цієї позиції факти соціальної взаємодії.

Перспективи подальших досліджень ми вбачаємо у вивченні аспектів соціальної справедливості у педагогічній взаємодії між учителями і учнями різних вікових категорій.

Література

1. *Абрамова Г.С.* Возрастная психология / Г.С.Абрамова. – М.: Академический Проект, 2001. – 704 с.
2. *Ананьев Б.Г.* Избранные психологические труды / Б.Г.Ананьев.– М., 1980, Т.ІІ. С.110.
3. *Бех І.Д.* Справедливість-несправедливість у міжособистісних взаєминах / І.Д.Бех // Педагогіка і психологія. – 2001. – № 2. – С. 6 – 14.
4. *Булах І.С.* Психологічні основи особистісного зростання підлітків: Дис.... д-ра психол. наук: 19.00.07 / І.С.Булах. – К., 2004. – 582 с.
5. *Вікова та педагогічна психологія: Навч. посіб.* / О.В.Скрипченко, Л.В.Долинська, З.В.Огороднійчук та ін. – К.: Просвіта, 2001. – 416 с.
6. *Мухина В.С.* Возрастная психология: феноменология развития, детство, отрочество / В.С.Мухина.– М.: Издательский центр «Академия», 2000.– 456 с.
7. *Пиаже Ж.* Избранные психологические труды: Психология интеллекта / Ж.Пиаже. – М: Междунар. пед. академия, 1994. – 678 с.
8. *Психология подростка* / Под ред. А.А. Реана.– СПб.: Прайм-ЕВРОЗНАК, 2008.– 504 с.
9. *Эльконин Д.Б.* Избранные психологические труды / Д.Б. Эльконин.– М.: Педагогика, 1989.– 555 с.

Відомості про автора:

Клочек Лілія Валентинівна – кандидат психологічних наук, доцент, докторантка НПУ імені М.П. Драгоманова.

Статтю подано до друку 10.04.2015.

УДК 378.1:159.923.2

© Л. М. Кобильнік, Г. Б. Варіна, 2015 р.

Л. М. Кобильнік, Г. Б. Варіна (м. Мелітополь)

ГЕНЕЗИС ПРОЦЕСУ САМОАКТУАЛІЗАЦІЇ ЯК ЧИННИК ПРОФЕСІЙНО-ОСОБИСТІСНОЇ ЗРІЛОСТІ СТУДЕНТІВ У ПЕРІОД ПРОФЕСІЙНОЇ ПІДГОТОВКИ

У статті представлені результати експериментального дослідження динаміки самоактуалізації особистості студентів різних спеціальностей протягом навчання у вузі. Як показав аналіз результатів проведеного дослідження, студенти різних курсів мають різний рівень самоактуалізації їх особистості, що знаходяться в межах норми (близько 50 балів). Встановлено, що у студентів-психологів, порівняно зі студентами-педагогами, протягом усього періоду навчання частіше спостерігається високий і середній рівень за критеріями, які вивчалися, а у студентів-педагогів - середній і низький. У статті зроблено висновки про особливості процесу самоактуалізації особистості обстежених з I по V курс та виявлено три групи студентів з високим, середнім і низьким рівнем самоактуалізації. У статті намічаються шляхи подальшого вивчення теми.

Ключові слова: освітній простір, особистість, розвиток, самоактуалізація, самореалізація, творчість.

В статье представлены результаты экспериментального исследования динамики самоактуализации личности студентов разных специальностей в течение обучения в вузе. Как показал анализ результатов проведенного исследования, студенты разных курсов имеют различный уровень самоактуализации их личности, находящихся в пределах нормы (около 50 баллов). Установлено, что у студентов-психологов, по сравнению со студентами-педагогами, на протяжении всего периода обучения чаще наблюдается высокий и средний уровень по